DAVLAT CHEGARASI TUSHUNCHASIGA OID ILMIY YONDASHUVLAR

Nuraliyev Abror Jumanazar o'g'li
Mustaqil izlanuvch
https://doi.org/10.5281/zenodo.23118596

Annotatsiya: Mazkur maqolada davlat chegarasi tushunchasining xalqaro huquq, siyosiy geografiya va davlat suvereniteti nuqtayi nazaridan ilmiy talqinlari tahlil qilinadi. Davlat chegarasi davlat hududining boshqa davlatlar hududi bilan tutashgan qismini huquqiy jihatdan belgilovchi institut sifatida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda hududiy suverenitet, davlat hududi, chegarani delimitatsiya qilish va demarkatsiya qilish, xalqaro shartnoma, tarixiy-huquqiy hujjatlar, xaritalar, davlatlarning amaliyoti hamda Xalqaro sud amaliyotining davlat chegaralarini belgilashdagi ahamiyati ochib beriladi. Xalqaro sudning Burkina-Faso va Mali, Kambodja va Tailand, Liviya va Chad o‘rtasidagi hududiy va chegara nizolari bo‘yicha qarorlari alohida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida davlat chegarasini faqat geografik chiziq sifatida emas, balki hududiy suverenitet, xalqaro huquqiy titul, davlatlararo kelishuv va xavfsizlikni ta’minlash mexanizmlarini birlashtiruvchi kompleks huquqiy-siyosiy institut sifatida baholash zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: davlat chegarasi, davlat hududi, hududiy suverenitet, xalqaro huquq, delimitatsiya, demarkatsiya, chegara nizosi, xalqaro shartnoma, uti possidetis juris, xalqaro sud.

Аннотация: В статье анализируются научные подходы к понятию государственной границы с позиций международного права, политической географии и государственного суверенитета. Государственная граница рассматривается как юридически установленная линия или пространственная граница, определяющая пределы государственной территории и разграничивающая юрисдикцию соседних государств. Исследуются вопросы территориального суверенитета, определения и демаркации границ, роли международных договоров, историко-правовых документов, картографических материалов и государственной практики. Особое внимание уделено практике Международного Суда ООН по пограничным и территориальным спорам между Буркина-Фасо и Мали, Камбоджей и Таиландом, Ливией и Чадом. Обосновывается вывод о том, что государственная граница не может рассматриваться исключительно как географическая линия. Она представляет собой комплексный международно-правовой и политический институт, посредством которого закрепляются территориальная юрисдикция, суверенитет, стабильность межгосударственных отношений и безопасность.

Ключевые слова: государственная граница, государственная территория, территориальный суверенитет, международное право, делимитация, демаркация, пограничный спор, международный договор, uti possidetis juris, Международный Суд ООН.

Abstract: This article examines scholarly approaches to the concept of the state border from the perspectives of international law, political geography, territorial sovereignty and interstate relations. A state border is considered as a legally established spatial limit that determines the extent of state territory and separates the jurisdiction of neighbouring states. The study analyses territorial sovereignty, delimitation and demarcation of boundaries, the role of international treaties, historical and legal documents, maps, state practice and judicial decisions in determining state boundaries. Particular attention is given to the jurisprudence of the International Court of Justice in the Frontier Dispute between Burkina Faso and Mali, the Temple of Preah Vihear case between Cambodia and Thailand, and the Territorial Dispute between Libya and Chad. The article argues that a state border should not be understood merely as a geographical line. It constitutes a complex international legal and political institution through which territorial sovereignty, jurisdiction, interstate stability and security are established and protected.

Keywords: state border, state territory, territorial sovereignty, international law, delimitation, demarcation, border dispute, international treaty, uti possidetis juris, International Court of Justice.

Kirish

Davlat chegarasi zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimining fundamental institutlaridan biridir. Davlatning hududi, suvereniteti va yurisdiksiyasi masalalari bevosita uning chegaralarining huquqiy maqomi bilan bog‘liq. BMTning hozirgi a’zolari soni 193 tani tashkil etadi va har bir davlat xalqaro-huquqiy munosabatlarda o‘z hududi va yurisdiksiyasiga ega bo‘lgan suveren subyekt sifatida qatnashadi [1].

Xalqaro huquq nazariyasida davlat hududi davlatning mavjudligi bilan uzviy bog‘liq tushuncha sifatida qaraladi. M. N. Shaw hududni davlat suverenitetining moddiy asosi sifatida baholaydi. Uning fikricha, suverenitet davlatning ichki hokimiyatining ustuvorligi va tashqi munosabatlarda davlatning mustaqil huquqiy maqomini anglatadi; bu suverenitet esa muayyan hudud bilan bog‘langan [2, 416–472-betlar].

A. Clapham tomonidan qayta nashr qilingan Brierly ta’limotida ham hududiy suverenitet davlatning muayyan hududda, xalqaro huquq tomonidan belgilangan cheklovlarni hisobga olgan holda, shaxslar va narsalar ustidan yurisdiksiyani amalga oshirishi bilan izohlanadi [3, 168–205-betlar].

Davlat chegarasi tushunchasi aynan shu hududiy suverenitetning makondagi tashqi chegarasini ifodalaydi. Shu sababli chegaraning huquqiy aniqligi davlatning hududiy yaxlitligi, milliy xavfsizligi, iqtisodiy faoliyati, aholining harakati, tabiiy resurslardan foydalanish va davlatlararo munosabatlarning barqarorligi uchun muhim ahamiyatga ega.

BMT Nizomining 2-moddasi davlatlarning suveren tengligi va hududiy yaxlitligini hurmat qilishni xalqaro munosabatlarning asosiy tamoyillari qatoriga kiritadi. Mazkur moddaning 4-bandida davlatlarning xalqaro munosabatlarda boshqa davlatning hududiy yaxlitligi yoki siyosiy mustaqilligiga qarshi kuch bilan tahdid qilish yoki kuch ishlatishdan tiyilishi belgilangan [4, 1–2-betlar].

Shu nuqtayi nazardan davlat chegarasi oddiy geografik belgi emas. U davlat hududining huquqiy chegarasini ifodalovchi va xalqaro huquqning hududiy suverenitet, davlatlar tengligi,

kuch ishlatmaslik hamda nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilish kabi fundamental tamoyillari bilan bog‘liq institutdir.

Metodologiya

Tadqiqotda kompleks ilmiy-huquqiy yondashuvdan foydalanildi. Birinchi navbatda davlat chegarasi tushunchasining xalqaro-huquqiy mazmunini aniqlash maqsadida xalqaro huquq bo‘yicha klassik va zamonaviy ilmiy adabiyotlar o‘rganildi. Jumladan, Oppenheim, Shaw, Crawford, Clapham, Prescott va Triggs kabi tadqiqotchilarning davlat hududi, hududiy suverenitet va chegaralarga oid qarashlari tahlil qilindi.

Ikkinchi metod sifatida normativ-huquqiy tahlil qo‘llanildi. BMT Nizomi, 1969-yildagi Xalqaro shartnomalar huquqi to‘g‘risidagi Vena konvensiyasi va 1982-yildagi Dengiz huquqi to‘g‘risidagi BMT konvensiyasining tegishli qoidalari o‘rganildi. Xususan, Vena konvensiyasining shartnomalarni vijdonan bajarish va talqin qilishga oid qoidalari davlat chegaralarini belgilovchi xalqaro shartnomalarning huquqiy ahamiyatini aniqlashda muhim metodologik asos bo‘ldi [5].

Uchinchi metod sifatida sud-pretsedent tahlilidan foydalanildi. Xalqaro sudning Burkina-Faso/Mali, Kambodja/Tailand va Liviya/Chad ishlaridagi qarorlari tahlil qilinib, davlat chegarasini aniqlashda xalqaro shartnoma, huquqiy titul, xarita, davlat amaliyoti va uti possidetis juris kabi omillarning o‘rni aniqlashtirildi.

Shuningdek, geografik-huquqiy yondashuv qo‘llanilib, chegara chizig‘ining tabiiy va sun’iy elementlar bilan bog‘liqligi o‘rganildi. Dengiz chegaralari masalasida esa 1982-yilgi Konvensiyaning hududiy dengizga oid qoidalari asos qilib olindi. Mazkur Konvensiyaga ko‘ra, qirg‘oqbo‘yi davlat hududiy dengizining kengligini 12 dengiz miligacha belgilashi mumkin [6].

Natijalar

Tadqiqot natijasida davlat chegarasi tushunchasiga oid bir nechta asosiy ilmiy yondashuvlarni ajratish mumkin.

Birinchi yondashuv — **xalqaro-huquqiy yondashuv**. Unga ko‘ra, davlat chegarasi davlat hududining huquqiy chegarasidir. Oppenheim an’anasida davlat hududi davlat suvereniteti amalga oshiriladigan makon sifatida qaraladi. Oppenheimning xalqaro huquq bo‘yicha klassik qarashlarida davlat hududi davlatning oliy hokimiyati amal qiladigan makon sifatida tavsiflanadi [7, 563–718-betlar].

Mazkur yondashuvda chegara davlat yurisdiksiyasining hududiy doirasini aniqlaydi. Boshqacha aytganda, chegara davlatning qayerda o‘zining davlat hokimiyatini amalga oshirishi mumkinligi va qo‘shni davlat yurisdiksiyasi qayerdan boshlanishini belgilashga xizmat qiladi.

Ikkinchi yondashuv — **hududiy suverenitet yondashuvi**. J. Crawford davlat hududi ustidan suverenitet masalasini xalqaro huquqdagi titul, hududni egallash shakllari, hududiy nizolar va suverenitetning huquqiy chegaralari bilan bog‘laydi [8, 203–242-betlar].

Bu yondashuvda davlat chegarasi suverenitetning hududiy ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi. Chegara chizig‘ining o‘zi suverenitetni vujudga keltirmaydi; aksincha, u mavjud huquqiy titulni makonda aniqlashtiradi. Shu sababli chegara nizolarida birinchi navbatda qaysi davlat hududga nisbatan huquqiy titulga ega ekanligi aniqlanishi muhim.

Uchinchi yondashuv — **geografik yondashuv**. J. R. V. Prescott chegara va frontir tushunchalarini geografik makon bilan bog‘lab, tabiiy va siyosiy-geografik omillarning davlat chegaralarini shakllantirishdagi rolini tahlil qilgan [9, 33–55-betlar]. Prescott va G. D. Triggs esa chegara masalasini huquq, siyosat va geografiya kesishmasida ko‘rib chiqadi [10, 23–90-betlar].

Geografik yondashuvga ko‘ra, davlat chegaralari daryo, tog‘ tizmasi, ko‘l, vodiy, suvayirg‘ich kabi tabiiy obyektlardan foydalanib belgilanishi yoki muayyan geometrik chiziqlar, koordinatalar va texnik-geodezik belgilar orqali o‘tkazilishi mumkin.

To‘rtinchi yondashuv — **siyosiy-huquqiy yondashuv**. Bu yondashuvda chegara davlatlar o‘rtasidagi siyosiy kelishuvning natijasi sifatida ko‘riladi. Davlatlar xalqaro shartnoma orqali o‘z hududlarining chegaralarini belgilashi, aniqlashtirishi yoki mavjud chegarani tasdiqlashi mumkin.

Bunday holatda xalqaro shartnoma chegaraning huquqiy asosiy manbalaridan biriga aylanadi. Xalqaro shartnomalarni talqin qilishda 1969-yilgi Vena konvensiyasining 31-moddasi muhim ahamiyatga ega bo‘lib, unga ko‘ra shartnoma vijdonan, uning atamalariga beriladigan odatiy ma’no, kontekst, obyekt va maqsadni hisobga olgan holda talqin qilinadi [5].

Beshinchi yondashuv — **sud-huquqiy yondashuv**. Xalqaro sud amaliyoti davlat chegaralarini aniqlashda muhim metodologik mezonlarni shakllantirgan.

Burkina-Faso va Mali o‘rtasidagi chegara nizosi bunga muhim misoldir. Xalqaro sud 1986-yil 22-dekabrdagi qarorida mustamlaka davridan meros qolgan chegaralarning daxlsizligi hamda uti possidetis juris prinsipiga murojaat qilgan. Sud huquqiy titulni hudud ustidan amaliy egalikdan ustun qo‘ygan va mustaqillik paytidagi ma’muriy chegaralarning xalqaro chegaralarga aylanishini ta’kidlagan [11, 554–565-betlar].

Mazkur prinsipning mohiyati shundan iboratki, yangi mustaqil davlatlar o‘rtasida chegaralarni belgilashda mustaqillikdan oldingi ma’muriy chegaralar, agar tegishli xalqaro-huquqiy asos mavjud bo‘lsa, muhim boshlang‘ich nuqta bo‘lib xizmat qiladi.

Kambodja va Tailand o‘rtasidagi Preah Vihear ibodatxonasi bo‘yicha nizoda esa xaritaning huquqiy ahamiyati alohida namoyon bo‘lgan. Xalqaro sud 1962-yilgi qarorida 1904-yilgi shartnoma asosida tashkil etilgan delimitatsiya jarayonida tayyorlangan xarita va keyingi davlat amaliyotini baholagan. Sud xaritada ko‘rsatilgan chegara chizig‘ining tomonlar tomonidan keyingi xatti-harakatlar orqali qabul qilinganligini inobatga olgan [12, 6–34-betlar].

Liviya va Chad o‘rtasidagi hududiy nizoda esa xalqaro shartnomaning hal qiluvchi roli ko‘rindi. Xalqaro sud 1994-yil 3-fevraldagi qarorida ikki davlat o‘rtasidagi chegara 1955-yilgi Fransiya-Liviya do‘stlik va yaxshi qo‘shnichilik to‘g‘risidagi shartnoma bilan belgilanganligini aniqladi. Sud ushbu shartnoma chegarani huquqiy jihatdan aniqlagan degan xulosaga kelgan [13, 6–41-betlar].

Oltinchi yondashuv — **dengiz-huquqiy yondashuv**. Davlat chegarasi faqat quruqlikdagi chiziqdan iborat emas. Dengiz hududlarida davlat suverenitetining chegaralari xalqaro dengiz huquqi normalari asosida belgilanadi. 1982-yilgi Dengiz huquqi to‘g‘risidagi BMT konvensiyasining 2-moddasiga ko‘ra, qirg‘oqbo‘yi davlatning suvereniteti hududiy dengizga, shuningdek uning ustidagi havo hududiga, dengiz tubi va yer osti boyliklariga tatbiq etiladi. 3-modda hududiy dengiz kengligini 12 dengiz miligacha belgilash imkonini beradi [6].

Konvensiyaning 15-moddasida qarama-qarshi yoki tutash qirg‘oqlarga ega davlatlar o‘rtasidagi hududiy dengizni delimitatsiya qilish bo‘yicha qoida belgilangan. Umumiy qoida sifatida o‘rta chiziqdan foydalanish nazarda tutiladi, biroq tarixiy titul yoki boshqa maxsus holatlar mavjud bo‘lsa, bundan farqli delimitatsiya amalga oshirilishi mumkin [6].

Tahlil va muhokama

Yuqoridagi ilmiy yondashuvlarni umumlashtirish davlat chegarasi tushunchasining ko‘p qatlamli ekanligini ko‘rsatadi. Bir tomondan, chegara geografik makondagi chiziqdir. Ikkinchi tomondan, u davlat suverenitetining tashqi chegarasini belgilaydigan huquqiy institutdir. Uchinchi tomondan, chegara davlatlararo siyosiy kelishuvlarning natijasi bo‘lishi mumkin.

Ilmiy adabiyotlarda “chegara” va “frontir” tushunchalarini farqlash ham muhim. Chegara, odatda, davlat yurisdiksiyasini ajratib turuvchi aniq belgilangan huquqiy chiziqni bildiradi. Frontir esa tarixan ancha kengroq, o‘tish xususiyatiga ega bo‘lgan chegaraoldi makonini anglatishi mumkin. Zamonaviy xalqaro huquq uchun esa davlatlar o‘rtasidagi aniq va huquqiy jihatdan tan olingan chegara tushunchasi muhimroqdir.

Davlat chegarasining huquqiy aniqligi uch bosqichni o‘z ichiga olishi mumkin: delimitatsiya, demarkatsiya va chegarani amalda boshqarish. Delimitatsiya davlatlar tomonidan chegara chizig‘ining huquqiy tavsifini shartnoma yoki boshqa huquqiy hujjatda belgilashni anglatadi. Demarkatsiya esa kelishilgan chiziqni yerda chegara belgilari, koordinatalar va boshqa texnik vositalar orqali ko‘rsatish jarayonidir.

Xalqaro sud amaliyoti chegarani aniqlashda huquqiy titulning ustuvorligini bir necha ishlarda tasdiqlagan. Burkina-Faso/Mali ishida sud huquqiy titul va samarali ma’muriy nazorat o‘rtasidagi munosabatni ko‘rib chiqib, uti possidetis juris prinsipining barqarorlikni ta’minlashdagi ahamiyatini qayd etgan [11].

Biroq bu davlat amaliyoti yoki “effectivités” mutlaqo ahamiyatsiz degani emas. Aksincha, chegara nizolarida davlat organlarining amaliy faoliyati, ma’muriy hujjatlar, xaritalar va boshqa dalillar huquqiy titulni aniqlashtirish yoki sharhlashda yordamchi dalil bo‘lishi mumkin. Bunda ularning huquqiy titulga nisbatan o‘rni har bir nizoning konkret holatlariga qarab belgilanadi.

Xaritalarning huquqiy maqomi ham alohida masaladir. Preah Vihear ishida Xalqaro sud xaritani alohida holda emas, balki shartnoma, delimitatsiya jarayoni va tomonlarning keyingi xatti-harakatlari bilan birgalikda baholagan [12]. Shu sababli har qanday xarita avtomatik ravishda davlat chegarasini belgilovchi huquqiy hujjatga aylanmaydi. Uning huquqiy kuchi uni yaratish asosi, vakolatli organlarning ishtiroki, davlatlarning qabul qilishi va keyingi amaliyoti bilan bog‘liq.

Davlat chegarasining zamonaviy tushunchasi xavfsizlik omilini ham o‘z ichiga oladi. BMT Nizomida hududiy yaxlitlikka qarshi kuch ishlatish yoki kuch bilan tahdid qilishning taqiqlanishi davlat hududining xalqaro huquq bilan alohida himoya qilinishini ko‘rsatadi [4].

Shuningdek, chegaraning huquqiy aniqligi davlatlarning iqtisodiy va ijtimoiy faoliyatiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Chegaralar orqali savdo, transport, migratsiya, tabiiy resurslardan foydalanish, transchegaraviy suv obyektlarini boshqarish va xavfsizlik choralarini muvofiqlashtirish amalga oshiriladi. Shuning uchun chegaraning huquqiy noaniqligi faqat

hududiy masala bo‘lib qolmay, davlatlararo munosabatlarning boshqa sohalariga ham ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu bilan birga, xalqaro huquq davlatlar chegaralarining mutlaq o‘zgarmasligini emas, balki ularning o‘zgarishi faqat tegishli huquqiy asoslar va davlatlarning roziligi doirasida amalga oshirilishini nazarda tutadi. Xalqaro shartnomalar chegaralarni belgilashda alohida ahamiyatga ega bo‘lib, ularni talqin qilish va bajarish Vena konvensiyasida mustahkamlangan umumiy qoidalar bilan bog‘liq [5].

Shunday qilib, davlat chegarasiga oid ilmiy yondashuvlar bir-birini inkor etmaydi. Aksincha, xalqaro-huquqiy, geografik, siyosiy va sud-huquqiy yondashuvlarning uyg‘unligi davlat chegarasi institutining to‘liq mohiyatini ochib beradi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari davlat chegarasi tushunchasini bir yoqlama geografik yoki siyosiy hodisa sifatida talqin qilish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Davlat chegarasi davlat hududining huquqiy chegarasini belgilaydigan, hududiy suverenitet va yurisdiksiyaning makondagi doirasini aniqlaydigan kompleks xalqaro-huquqiy institutdir.

Xalqaro huquq nazariyasida davlat hududi suverenitetning muhim moddiy asosi sifatida e’tirof etiladi. Shu sababli davlat chegarasining huquqiy aniqligi davlatning suveren tengligi, hududiy yaxlitligi va mustaqilligini ta’minlash bilan bevosita bog‘liq.

Tadqiqot davomida davlat chegarasi tushunchasiga oid xalqaro-huquqiy, hududiy-suverentet, geografik, siyosiy-huquqiy, sud-huquqiy va dengiz-huquqiy yondashuvlar ajratildi. Ularning har biri davlat chegarasining muayyan jihatini ochib beradi.

Xalqaro sud amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, chegara nizolarida xalqaro shartnomalar va boshqa huquqiy titul muhim boshlang‘ich asos hisoblanadi. Burkina-Faso/Mali ishida uti possidetis juris prinsipi, Preah Vihear ishida shartnoma va xaritaning o‘zaro aloqasi, Liviya/Chad ishida esa xalqaro shartnomaning chegarani belgilashdagi hal qiluvchi roli namoyon bo‘lgan.

Davlat chegarasini zamonaviy ilmiy jihatdan tushunishda delimitatsiya va demarkatsiya jarayonlarini farqlash ham muhim. Delimitatsiya huquqiy chegarani belgilashga, demarkatsiya esa uni joylarda texnik jihatdan belgilashga xizmat qiladi. Dengiz hududlarida esa chegaralarni aniqlash 1982-yilgi Dengiz huquqi to‘g‘risidagi BMT konvensiyasining qoidalari bilan tartibga solinadi.

Umuman olganda, davlat chegarasi — davlat hududining tashqi chegarasini ifodalovchi oddiy chiziq emas, balki xalqaro huquq, hududiy suverenitet, davlatlararo kelishuv, xavfsizlik, siyosiy barqarorlik va geografik makonni birlashtiruvchi murakkab institutdir. Uning huquqiy aniqligi xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta’minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. United Nations. Charter of the United Nations. 1945. Articles 1–2, 1–2-betlar. BMTning rasmiy hujjati.
2. Shaw, M. N. International Law. 9th revised edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. Chapter 9: “Territory”, 416–472-betlar.

3. Clapham, A. Brierly's Law of Nations: An Introduction to the Role of International Law in International Relations. 7th edition. Oxford: Oxford University Press, 2012. Chapter V: "The Territory of States", 168–205-betlar.
4. United Nations. Charter of the United Nations. 1945. Article 2(1)–(4), 1–2-betlar.
5. United Nations. Vienna Convention on the Law of Treaties. Vienna, 23 May 1969. Articles 26, 31, elektron rasmiy matn, tegishli moddalar.
6. United Nations. United Nations Convention on the Law of the Sea. Montego Bay, 1982. Part II, Articles 2, 3, 15, 1–4-betlar.
7. Jennings, R. Y., Watts, A. (eds.). Oppenheim's International Law: Volume 1 — Peace. 9th edition. Oxford: Oxford University Press, 2008. Chapter 5: "State Territory", 563–718-betlar.
8. Crawford, J. Brownlie's Principles of Public International Law. 9th edition. Oxford: Oxford University Press, 2019. Part III, Chapters 8–10: Territorial Sovereignty, Acquisition and Transfer of Territorial Sovereignty, Status of Territory, 203–254-betlar.
9. Prescott, J. R. V. The Geography of Frontiers and Boundaries. London: Hutchinson University Library, 1965. "Frontiers"; "The evolution of boundaries", 33–55-betlar.
10. Prescott, J. R. V., Triggs, G. D. International Frontiers and Boundaries: Law, Politics and Geography. Leiden: Martinus Nijhoff, 2008. 23–90-betlar.
11. International Court of Justice. Frontier Dispute (Burkina Faso/Republic of Mali), Judgment of 22 December 1986. I.C.J. Reports 1986, p. 554. Tegishli qismlar: 554–565-betlar.
12. International Court of Justice. Case Concerning the Temple of Preah Vihear (Cambodia v. Thailand), Merits, Judgment of 15 June 1962. I.C.J. Reports 1962, p. 6. Tegishli qismlar: 6–34-betlar.
13. International Court of Justice. Territorial Dispute (Libyan Arab Jamahiriya/Chad), Judgment of 3 February 1994. I.C.J. Reports 1994, p. 6. Tegishli qismlar: 6–41-betlar.
14. Kristof, L. K. D. "The Nature of Frontiers and Boundaries." Annals of the Association of American Geographers, Vol. 49, No. 3, 1959, 269–282-betlar.
15. Shaw, M. N. "Territory in International Law." Netherlands Yearbook of International Law, 2009. Tegishli tahliliy qism.